

Marx és/vagy marxizmus a 21. században*

2018-ban volt Marx születésének 200. évfordulója. Marx főműve – s hogy provokatív legyek, egyetlen igazán befejezett műve –, *A tőke* első kötete 151 éve jelent meg.

Sokan úgy gondolják – magam is hajlok erre a véleményre –, hogy a 19. század közepétől a 20. század elejéig három óriási intellektuális forradalmár volt, Charles Darwin, Karl Marx és Sigmund Freud. Az evolúcióelmélet, a történelmi materializmus és a pszichoanalízis gyökeresen megváltoztatta, hogy miként gondolkodunk a természet világáról, a társadalomról, illetve az emberek lelki és szexuális életéről. Lehet velük egyet nem érteni, akár még gyűlölni is őket, de megkerülni egyiküket sem lehet. E három nagy gondolkodó egymást sem tudta megkerülni. Marx azzal kacérkodott, hogy *A tőkét* Charles Darwinnak ajánlja (szerencsére nem tette). A frankfurti iskola egyik fő programja az volt, hogy ötvözzék Marxot és Freudot (lásd ezzel kapcsolatban bölcsen és részletesen Erős Ferencnek ebben a kötetben megjelent *Lehetetlen küldetések* című dolgozatát). Az ortodoxabb marxisták, így minden idők legnagyobb magyar filozófusa, Lukács György is mereven elutasította ezt a

házassági kísérletet. Ugyanakkor sokat mond, hogy amikor halálára készült, íróasztalát, ami odáig zsúfolva volt könyvekkel, kitisztította, és a közepére egy könyvet helyezett el: ez Sigmund Freudé volt. A marxizmus talán legnagyobb filozófusának, mielőtt átment volna az árnyékvilágba, szembe kellett néznie a forradalmi gondolkodás e „szentháromságának” harmadik tagjával, Freuddal.

Nagy szolgálatot tett a Politikatörténelmi Intézet, amikor ebből a „szentháromságból” kiválasztotta azt, akinek éppen „évfordulója van”: a kétszáz évvel ezelőtt született Karl Marxot, és felkért huszonegy társadalomtudóst, közöttük sok fiatalot, jó részt marxistát vagy legalábbis marxizmuskutatót, írjon elemzéseket Marxról, illetve – s talán inkább – a marxizmus relevanciájáról gyorsan változó társadalmunkban. Mit tehet ilyen körülmények között egy vénülő recenzens? Megemeli kalapját a kötet előtt, tesz egy-két kellemetlenkedő megjegyzést az egész projekthez, kimazsoláz néhány dolgot, amihez szerény Marx-tudása alapján hozzá tud szólni, elsősorban nem kritikai célból, hanem kiegészítésképpen. Az, hogy ebből a gazdag kötetből mit mazsoláztam ki, nem értékítélet. Azokra az írásokra reflektálok, amelyekkel kapcsolatban Karl Marx munkásságát több-kevesebb elmélyüléssel tanulmányoztam, s ezért remélhetőleg valamelyes pontossággal rekonstruálni tudom, hogy

---

* A szerzőt a *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák* című könyv bemutatóján kérte fel előadásra a Napvilág Kiadó. A közölt szöveg a Politikatörténelmi Intézetben 2018. december 11-én Budapesten elhangzott előadás szerkesztett változata.

Marx munkásságának különböző szakaszaiban mit is gondolt ezekről a kérdésekről, miként küszködött, hogy azokra tudományosan hihetőbb választ tudjon adni.

Kezdeném egy kötözködő és egy azal összefüggő magyarázó megjegyzéssel, egyetlen marxistát sem fog meglepni. Engels 1882-ben, vagyis egy évvel Marx halála előtt írt egy levelet Eduard Bernsteinnek. Ebben felidézi Marx Jules Guesde-vel¹ kapcsolatos megjegyzését: „ce qu'il y a de certain c'est que moi, je ne suis pas marxiste” (what is certain is that I am not a Marxist – Csak az bizonyos, hogy [ha ő az] én nem vagyok marxista.)²

Ez a megjegyzés azért különösen fontos, mert Guesde a francia „marxistáknak” volt (az anarchistákhoz közel álló) vezérfigurája, akiket Marx éppenséggel a „forradalmi szócséplésük” miatt nem kedvelt. Mintha 1848-ban, mondjuk, a *Kommunista kiáltvány*ban ez a forradalmi szócséplés Marxtól sem állt volna messze. Igen, de 1848 a forradalmak éve volt. Ha Korsch³ érvelését követjük (amire én hajlamos vagyok), akkor mondhatjuk, hogy 1848 forradalmi időszak volt. 1867 (amikor *A tőke* első kötete megjelent) vagy 1882, amikor Marx feltehetőleg ezt a levelet elküldte, a forradalmi apály időszaka lett. Ilyen körülmények között várható volt, hogy a forradalmi Marx helyébe a tudós, analízáló Marx lépjen. Márkus György már 1968-ban vette magának a bátorságot, hogy a

marxizmusok sokféleségéről írjon⁴, ami akkoriban, amikor a szovjet marxizmus kodifikált egyetlen marxizmusa volt az uralkodó felfogás, igencsak rendhagyó nézet volt. Marx nem lehetett marxista, mert egyetlen kodifikált marxizmusba se lehet beleszorítani.

Az ehhez kapcsolódó második „magyarázó” megjegyzésem, hogy nemcsak egyféle marxizmus nincs, de egyféle Marx sincs. Tudjuk, hogy Pallasz Athéné teljes fegyverzetben ugrott ki Zeusz fejéből. Marx esetében (szerencsére) szó sincs erről. Marx tudományos munkásságának a kezdete valamikor 1843-ra datálható, s az, hogy mi az elmélet, folyamatosan változott 1857-ig (s talán 1883-ig). De arról szó sincs, hogy egyre jobb lett. Mint minden fontos gondolkodó, Marx is próbálta illeszteni elméleteit a folyton változó valósághoz, a változások gyakran feszesebbé tették az érvelést, de a forgács, ami a csiszolás közben lehullott, gyakran fontos, később egyre fontosabbá váló elemeket tartalmazott. Nem véletlen, hogy a marxi életmű legnagyobb részét Marx életében nem nyomtatták ki (ide tartoznak az 1844-es kéziratok, a *Német ideológia* és természetesen *A tőke* második és harmadik kötete). A legnagyobb hiba, amit elkövethetünk – szerencsére ennek a kötetnek egyik tanulmánya sem teszi ezt –, ha azt kérdezzük, melyik „marxizmus” az „autentikus”, mi is Marx „életműve”. Marx nem volt marxista, mert tudta: nincs minden egyes korra alkalmazható, alkalmazandó változata tanításainak. Még abban az egyetlen

¹ Egy másik forrás ugyanezt Paul Lafargue-hoz köti. – A szerk.

² Marx, Engels: *Collected Works*. London: Lawrence and Wishart (2010). Vol. 46, p. 356.

³ Karl Korsch. (1923) 1970. *Marxism and Philosophy*. New York: New Left Books.

⁴ Márkus György. 1968. „Viták és irányzatok a marxista filozófiában”. *Kortárs*, No. 7: 1109–1128.

fő művében, amelyet hajlandó volt kinyomtatni, *A tőke* első kötetében is tudja, hogy a feladat megoldatlan (vagy talán megoldhatatlan?), ezért kezdi írni a második és harmadik kötetet. Azokkal végképp elégedetlen, s ahhoz Engels bátorsága kellett, hogy megérdemeljék a nyomdafestéket.

A Biblia és a Korán is befejezetlen művek, de sok-sok alkotójuk volt, s azok Jahve, illetve Allah szavai. Eynyiben tökéletesek és teljesek. Marx tisztában volt vele: soha a tökéletes, teljes igazságot nem tudja elmondani. Amikor a UCLA-en vagy a Yale-en a PhD-kurzusokon Marxt, Weber-t vagy hozzájuk hasonló rangú teoretikusokat tanítottam, mindig azt hangsúlyoztam, nem doktrínát tanítok. Ezek módszertani kurzusok, az elméletalkotás módszertanáról szólnak. Miként próbálják a társadalomalkotás legnagyobb géniuszai éltük során elméletüket pontosabbá tenni, s ami még ennél is fontosabb: amennyivel „javítják” az elméleteiket, annyival „rontják” is őket (a csiszolás közben lehulló forgács lehet gyémánt, s többnyire az is). Ebben a szellemben fűzök megjegyzéseket a „kimazsolázott” dolgozatokhoz.

Történelmi materializmus, termelési mód, társadalmi formáció

Marx talán legmaradandóbb hagyománya a történelmi materializmus. A rabbi unokájának azonban, még ha átkeresztelték is lutheránusra, kellett valamit tudnia a spiritualitásról. S tudott is. Bár korán vonzódott a társadalmi jelenségek akár – istenem, miket mondok! – pozitivistának is nevezhető, a társadalom szervezetét és gondolatvilágát a társadalom alapjainak gondos (ne adj

isten: empirikusan megalapozott) tanulmányozásából való magyarázatára, 1844-ben még ellenállt a kísértésnek, hogy magát materialistának nevezze, az 1844-es kéziratokban még „naturalista”. Erről részletesebben az „elidegenedéshez” fűzött megjegyzéseimben írok. A történelmi materializmus többé-kevésbé kiérlelt kifejtésére az 1845–47 között Engelsszel közös, kiadatlan *A német ideológiában* kerül sor. Ez annyiban már érett, amennyiben az emberiség történelmét „termelési módok” egymás szisztematikusan (és szűkszerűen) váltó sorozatával írja le, s megjelenik a „gazdasági alap” és „ideológiai felépítmény” megkülönböztetése is.

De *A német ideológiában* a termelési mód fogalma még kidolgozatlan, hiányzik – legalábbis a szöveg törzsében – a termelőerők és a termelési viszonyok megkülönböztetése. A korai Marx–Engels szerint a fejlettebb termelési módokat magasabb fokú munkamegosztás jellemzi. Ezzel jól tudják magyarázni, miért váltja fel a törzsi társadalmat a rabszolgatarató társadalom, de amikor kísérletet tesznek az antikvitásról a középkori feudalizmusra való áttérés magyarázatára, nagy bajba kerülnek. A feudális társadalomban, legalábbis jó ideig, a munkamegosztás foka alacsonyabb volt, mint az antikvitásban. Ennek az átmenetnek a leírásánál a kézirat félbe is szakad, a szerzők próbálkoznak valami mással, majd sok-sok oldallal később, a kézirat végén megszületik a termelési viszonyok fogalma, ahol a munkamegosztás szerepét már a tulajdonviszonyok veszik át. De már túl késő, a szerzők hagyják a művet „az egerek kritikájának”, majd a következő fő műben

– a *Grundriss*ében – már a tulajdonviszonyok a kiindulópont.

Bravó? Igen is, nem is. Ossowski⁵, majd Magyarországon Hegedűs⁶ és Ferge⁷ éppen arra jöttek rá, hogy a munkamegosztás szerepe a társadalom strukturálásában akár fontosabb is lehet, mint a tulajdonviszonyoké (erről többet az „osztály” kérdésénél). Marx termelésimód-elmélete logikusabb lett, de ezért nagy árat fizetett, a történelem motorja legalább annyira a munkamegosztás fejlődése, mint a tulajdonviszonyok változása.

Marxnak éppen egy évtizedbe került, hogy újra nekiugorjon a „nagy mű megírásának”, azt most már a tulajdonviszonyokra alapozta. 1857–58 körül ismét ír néhány száz kiadatlan oldalt, a *Grundriss*ét. De a kéziratot dolgozva Marx rájön, hogy *A német ideológia* történelemszemlélete hibás. Szó sincs arról, hogy a történelmet le lehet úgy írni „lineárisan”, mint egymást (szükségszerűen) követő termelési módok sorát. Ráadásul egy formációból a másikba való átmenetet sem feltétlenül az előző formáció osztályharcai magyarázzák. Az antikvitás belső ellentétek miatt talán soha nem bomlott volna fel, azt az alacsonyabb rendű „germán formáció” inváziója pusztította el. Nocsak, lehet, hogy kialakulhat egy szocialista formáció anélkül, hogy egy társadalom keresztülment volna a kapitalizmus iskoláján? Amikor Vera Zaszulics ezt kérdezi Marx-tól, Marx elbizonytalanodik. Talán

igen.⁸ S a történelem iróniája: nincs (legalábbis nem volt) létező szocializmus, ami fejlett tőkés társadalmat követett volna, mindegyik jó esetben féltőkés, főleg paraszti társadalomnak volt a terméke. Az igazhívó erre azt mondja: nem is volt szocialista... de azért tessék gondosan olvasni a *Grundriss*ét. Nem olyan egyértelmű, mi a válasz erre a kérdésre. Mintha a *szocializmus* nem is lenne más, mint egy rövidített út a feudalizmusból a kapitalizmusba?

Még egy megjegyzés Marx „materializmusához”. 1845-ben születik egyik legfantasztikusabb írása, a *Tézisek Feuerbachról*. Nem véletlen, hogy Marx ezt a tizenegy, a társadalomelmélet történetében párját ritkító „mondatot” megint nem tartotta érdemesnek a nyomdafestékre. Pedig mennyire megérdemelte volna. Itt Marx nem „marxista determinista”, hanem a „praxis filozófusa”. Az igazság gyakorlati kérdés, írja, aztán még hozzáteszi, a filozófusok idáig magyarázták a világot, ma a feladat, hogy megváltoztassuk.⁹ Hallott valamit a nagypapától? Ez az ember determinista, s nem érti, mi a spiritualitás? A most közreadott kötet talán legfőbb hiányossága, hogy a Feuerbach-tézisek nem kaptak elég figyelmet.

Osztályelmélet

Ha már az sem egyértelmű, mi is Marx történelmi materializmusa, ennél is bonyolultabb Marx osztályelmélete. Kis túlzással ahány mű, any-

⁵ Ossowski, Stanislaw. (1957)n b1963. *Class Structure in the social Consciousness*. New York: The Free Press.

⁶ Hegedűs András. 1965. *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

⁷ Ferge Zsuzsa. 1969. *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi kiadó.

⁸ Shanin, Teodor (Ed). 1983. *Late Marx and the Russian Road. Marx and the peripheries of capitalism*. New York: Monthly Review Press.

⁹ Szó szerint: A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk.

nyi elmélet. Az elmélettörténet nagy iróniája: az osztályelmélet két apostola, Marx és Weber alig írt valamit osztályelmületről. Weber 1920-ban kisajtolta magából kilenc oldalt az általa kiadatlan, később *Gazdaság és társadalom* címen megjelent műbe. Marx – az általa ki nem adhatónak vélt *A tőke* harmadik kötetének 52. fejezetében másfél oldalig jut el, aztán elmegy a kedve az egésztől. Nem véletlen, az a másfél oldal aláírt sok mindent, amit korábban sejtetett.

Madártávlatból tekintsük át, mi is történik Marx osztályelméletével munkásságának negyven éve alatt.

Szeretünk megfelekedezni arról, hogy Marx osztályelmélete az osztályelmélet tagadásával indul. *A hegeli jogfilozófia kritikájában* (szintén kiadatlan mű) 1843-ban Marx Hegel „univerzális” osztályelméletét bírálja. Hegel úgy vélte, hogy a polgári társadalom partikuláris osztályok reménytelen küzdelmével jellemezhető. Ebből a káoszról csak úgy keveredhetünk ki, ha találunk egy univerzális aktort, osztályt. Ez pedig nem lehet más, csak az állami bürokrácia. Marx viszont már ekkor úgy vélte, hogy az állam és bürokráciája csak az univerzalitás látszatába burkolózó partikularitás. Ebben a kéziratban végső soron arra következtet, ha lenne általános szabad választójog, akkor talán az állam lehetne univerzális... (lásd ezzel kapcsolatban Merényi Miklós írását). De ez a burzsoá liberális demokratikus megoldás már 1843-ban sem kielégítő Marxnak, s itt abba is hagyja a kéziratot. Több csemege az egereknek. De rögvést ezután, már *A zsidókérdéshez* című tanulmányában újra felveti az univerzalitás kérdését. Szükség van univerzális

emancipációra. Pusztán az állam és az egyház elválasztása nem elég, magában a civil társadalomban kell változás. No de miféle változás, s azt ki fogja végrehajtani? Erre huszár-vágással válaszol a hegeli jogelmélet kritikájához írott, ki is adott művében, amely a társadalomtudományi irodalom legszebb költeményei közé tartozik. Megvan az új univerzális osztály: a proletariátus. A proletariátus – mondhatnánk Mészáros nyomán¹⁰ az „isten báránya” –, amely az egész emberiséget emancipálja. No de miért tenné ezt a proletariátus, miért áldozná fel önmagát? Egyszerű a válasz: a proletariátus az az osztály, amelynek nincs mit veszítenie, csak a bilincseit. Szuper. De Marx fiatal hegelianus barátai nem voltak meggyőzve. Oké, van baj a hegeli elmélettel, mi is annak a kritikusai vagyunk. De micsoda zagyvaság, hogy a tudatlan munkások fogják az emberiséget emancipálni? Akkor már miért nem a „kritikai kritikások”, miért nem mi vagyunk az univerzális osztály (hogy önironikusan mondjam: miért nem az értelmiség univerzális osztályhatalma a megoldás)? Marx és Engels *A szent család*-ban ad erre választ. Tény, hogy baj van az egyes munkások, sőt az egész munkásosztály tudatával. De ez nem olyan nagy baj. Nem az számít, hogy az egyes munkások vagy akár a munkásosztály egésze mit gondol. A fontos, hogy mi az a történelmi feladat, amelyet a munkásosztály számára a forradalmi teoretikusok előírnak („zugerechnet” tudat). Nem véletlen, hogy Lenin annyira becsülte *A szent családot*, itt van ugyanis

¹⁰ Mészáros István. 1970. Karl Marx's *Theory of Alienation*. London: Merlin Press.

a bolsevizmus elméleti alapja. Persze a forradalmi elmélet nem lehet akármilyen. Ez nem az a szócséplés, amire a fiatal hegelianusok gondolnak. A hatékony forradalmi elméletnek „ad hominem” kell lennie, olyannak, amit meghallva a proletariátus felismeri saját nyomorúságos helyzetét, megszünteti az osztálytársadalmat (egyben megszüntetve saját maga osztályhelyzetét is). De mi ez az elmélet? Az elidegenedés. A munkásosztály azért és akkor fogja megszüntetni az elidegenedés rendszerét, ha felismeri, hogy ő a pusztán elidegenedés. Minden más társadalmi aktornak, a proletariátus kivételével, van legalábbis valamelyes érdeke az elidegenedésben. Mind ez idáig Marx születő osztályelmélete, azt mondanám, „konstruktivista”. Marx számára ez az érvrendszer azonban nem volt elég meggyőző.

Nem véletlen, hogy ezt az 1844-es remekművet Marx nem adta ki. Szükségesnek tartotta, hogy „objektív”, tudományosan megalapozott érvelésre jusson ahhoz, hogy miért *kell* a proletariátusnak az univerzális osztállyá válnia. Ehhez, gondolta, tanulmányoznia kell a politikai gazdaságtant, a civil társadalom objektív helyzetét. Scheiring Gábor, az egyik tanulmányíró persze ezt éppen annyira tudja, mint én, de Marx nem egy kritikai politikai gazdaságtant teremtett. Célja a politikai gazdaságtan kritikája volt. A politikai gazdaságtan kiindulópontja a magántulajdon, Marx célja az volt, hogy olyan elméletet nyújtson, amely bebizonyítja, még hozzá tudományos precizitással, a magántulajdon meghaladásának szükségességét és lehetőségességét. Ehhez egy objektivisták osztályelméletre lett (volna) szüksége.

Itt Marx sok és sokféle akadályba ütközött. A legfontosabb a kizsákmányolás kérdése. Úgy gondolta, ha be tudja bizonyítani, hogy a tőkés a munkást kizsákmányolja, s a kizsákmányolás előbb vagy utóbb a tőkés újratermelést akadályozni fogja, akkor bingo, a tőkés termelési mód általános válságának a körülményei között (ne feledjük, a „nagy elmélet” szerint akkor van forradalmi helyzet, ha a termelési viszonyok akadályozzák a termelőerők további fejlődését) a munkások fel fognak lázadni, s létrehozzák a magántulajdon nélküli társadalmat. A *tőke* első kötetében Marx kísérletet tesz ennek bizonyítására.

Marx nem akarja elfogadni Proudhonnak azt a populista álláspontját, hogy a magántulajdon lopás¹¹. Marx elfogadja, hogy piaci viszonyok között mindig azonos értékeknek kell gazdát cserélniük (szóval nem mafiaállamról van szó), ennek kell történnie a tőke-munka cseréje esetében is. De akkor ez hogy lehetséges? Úgy, hogy a tőkés a munkástól nem a munkáját, hanem a munkaerőjét vásárolja meg, s ez a munkaerő (aminek az értéke az újratermeléséhez szükséges feltételek biztosítása) nagyobb értéket termel, mint a saját értéke. Újabb bravó, kivéve, hogy itt Marx elindul egy egyensúlyelmélet irányába. Mit tehet a tőkés a többletterméssel, amit így eltulajdonított a munkástól? Mit kell tennie vele? Mivel a tőkések is versenyeznek egymással, be kell ruházni, vagyis új munkahelyeket teremni, vagy emelni a munkaerő árát. Ahogy az analitikus

¹¹ Proudhon, Joseph. (1840) 1994. *What is Property?* Cambridge: Cambridge University Press.

marxizmus „királya”, John Roemer¹² teszi (lásd részletesebben Szalai Miklós tanulmányát a kötetben), ez olyan elemzés, ami hasznos lehet mindenki számára, aki a neoklaszszikus közgazdaságtanban vagy az egyensúlyelméletben szeretne elmélyülni.

Csak elvakult antimarxista vonhatja kétségbe, hogy *A tőke* első kötete hibátlan remekmű, s bár kivételesen Marx is publikálta, mégis tudta, nem nyújtja azt, amit el akart érni: inkább azt bizonyítja, miért termelődik újra a tőkés termelési mód, mintsem azt mutatná ki, miért kell összeomlania. Ezért ír még néhány ezer kéziratoldalt a profitráta csökkenő tendenciájáról, a földjáradékról s a legvégén az osztályról, de aztán arra a következtetésre jut, hogy az osztályokat nem a tulajdonviszonyok, hanem a jövedelmük forrása alapján kell meghatározni (ami igencsak Adam Smithre emlékeztet). Marxnak elment a kedve az egésztől, és a második meg a harmadik kötetet ismét befejezetlenül hagyta (amelyeket aztán később Engels emel be a panoptikumba).

Az objektivista osztályelmélettel több más probléma is van. Csak utalásszerűen: hány osztály is van? A kizsákmányoláselméletnek a legalkalmasabb modell a két osztály struktúra lenne, s a *Kommunista kiáltványban* Marx és Engels alapvetően ezzel is érvel. De ez empirikusan tarthatatlan álláspont, s Marx pontosan látja minden empirikus munkájában, így legvilágosabban a *Louis Bonaparte brumaire tizen-*

nyolcadikája című dolgozatában. Itt végre szembesül a „parasztsággal” (a korabeli társadalmak többségével), ami persze nem is osztály, hanem csak „egy zsák krumpli”. S ír még számos más osztályról is. Az elmúlt ötven év „marxistái” sok ezer oldalt írtak ebben a témába az „új kisburzsoáziától” az „ellentmondásos osztályhelyzetekben” levőig, de mind ebből oly sokat azért nem tanultunk.

A másik klasszikus probléma, hogy vajon az osztály transzhisztórikus fogalom-e, vagy csak a piacgazdaságokban használható. Marxnak erre sincs egyértelmű válasza. Már a *Kommunista kiáltványban*, ahol azt deklarálják, hogy a világ történelme osztályharcok történelme, utalnak arra, hogy a korábbi korszakokban a konfliktusok inkább rendek, mint osztályok között alakultak ki. Ez vagy az? Marx ezt is mondja, meg azt is. Marxistaként kiválaszthatod, melyik Marx a kedvenced. Az biztos: nincs egy autentikus Marx-álláspont.

Komoly problémát jelent az is, hogyan értelmezhető az osztály fogalma a globalizálódó világban, a kapitalista világrendszerben (erről lásd a könyvben Éber Márk Áron dolgozatát). Ébernek igaza van, Marx a legelső gondolkodók közé tartozott, Adam Smithszel együtt, akik a kapitalizmust globális rendszerként értelmezték, de azt, mint Immanuel Wallerstein korai munkásságában¹³ láthattuk, a világrendszert könnyebb a piacból, mint a tulajdonviszonyokból levezetni (nem méltatlan tehát, amikor Bob Brenner „smithi marxistának” nevezi Wallersteint¹⁴).

¹² Roemer, John. 1982. *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge: Harvard University Press.

¹³ Wallerstein, Immanuel. 1974. *The Modern World System*. New York: Academic Press.

¹⁴ Robert, Brenner. 1977. „The Origins of

De mit is jelent az osztály a világszintjén? Elvárhatjuk-e, hogy valamikor a „világ proletariátusa” – bármi legyen is az – „magáért való osztállyá” váljon?

További problémát jelent a marxi struktúraelmélet számára a „gender” és az etnikum (race). A gender problémáját gazdagon tárgyalja Kerégyártó Ágnes. Igaza van: Marx nem volt feminista (sőt, életrajzában legsötétebb pontja éppen egy háztartási alkalmazottjával folytatott kapcsolatáról, illetve a kapcsolatból származó gyermekével való nem túl emberséges bánásmódjáról szól¹⁵). Meglepően kevés figyelmet kap a kötetben az etnikum (race) kérdése. Kár. Pedig az etnikum és osztály összefüggése az érdekesebb elméleti problémák közé tartozik: van-e kialakulóban egy társadalom alatti osztály (underclass), amikor a szegénység etnicizálódik.

Lehet, hogy Marx nem volt konzekvens? Füst Milán, minden idők legköltőibb társadalomtudósa írta: csak az ökör konzekvens. Tessék ezen elgondolkodni.

Az elidegenedésről

Ha lenne kritikám e kiváló kötetről, az lenne, hogy az elidegenedés kérdésének nem szentel elég figyelmet. Marosán Bencének igaza van, Marx már az 1844-es párizsi kéziratokban felveti annak lehetőségét, hogy az elidegenedés egy fontos dimenziója az ember és a (természeti) környezet kapcsolata. Ez megdőbentően

korai, bár mintegy „mellékes” megjegyzés. 1844-ben Marx érdeklődésének a középpontjában az „emberi lényegtől” való elidegenedés állt. Azt sem tartom véletlennek, hogy ennek a csak 1932-ben megjelent műnek nem volt társszerzője. Fontos látnunk, hogy a párizsi kézirat csak Marx munkájának terméke. Ez a későbbi kodifikált Marx-életmű szempontjából egy „nem marxista mű”, s Engels mindig megmaradt marxistának (bármit jelentsen is az). Tény az is, hogy Engels hitte azt, amivel Marx soha nem érvelt, hogy Marx tudományos módszere a természet jelenségeinek a vizsgálatára is alkalmas.

Tény, hogy a későbbi (Althusserrel szólva tudományos¹⁶) Marx számára az elidegenedés problémája túlságosan „hegeliánus” (Erik Olin Wrighttal fogalmazva, „bullshit” Marxism¹⁷).

De véleményem szerint – s ebben támogat engem néhány nálam Marxot jobban ismerő olyan tudós is, mint Kolakowski¹⁸ – az elidegenedés kérdése Marx számára legalább olyan fontos, mint a „kizsákmányolás” s annak egy – sajnos – csonkított változatát megpróbálja még *A tőke* első kötetébe is beemelni.

Az elidegenedéselmélet hihetetlenül nagy hatással van napjainkban is, mert valami igen általánost tud mondani a „condición humanáról”, nem véletlen, hogy hatása érzékelhetőbb, mint a „tudományos marxizmus”.

Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism”, No. 104. *New Left Review*.

¹⁵ Lásd ezzel kapcsolatban Alvin W. Gouldner. 1974. *The Dark Side of Dialectics*. Dublin: Cahill and Co.

¹⁶ Althusser, Louis (1965). 2018. *Reading Capital*. London: Verso.

¹⁷ Wright, E. O. 1992. *Reconstructing Marxism*. London: Verso.

¹⁸ Kolakowski, Leszek. 1981. *Main Currents of Marxism*. Első kötet. Oxford: Oxford University Press.

A párizsi kéziratok ismét Hegel kritikájával indít. Hegel számára a „condición humana” nagy kérdése az objektiválódás (*Vergegenständlichung*) volt. Mivel Marx számára már 1844-ben világos volt, hogy az „emberi lényeg” a „munka”, vagyis a képesség, hogy a természet adta tárgyakat átalakítsuk (s ez éppenséggel *Vergegenständlichung*) ezért számára a „condición humana” inkább az elidegenedés (*Entfremdung*). Tény, hogy ez Hegel revíziója, s nem radikális szakítás a hegeli filozófiával. De a 20–21. század emberének élettapasztalatait semmi nem írja le pontosabban (lásd Camus), mint az elidegenedés (hacsak nem Lukács György „*Verdinglichung*” [eldologiasodás] fogalma).

Tény, hogy Marx 1844-ben nincs megelégedve az „elidegenedés” elméletével, s a fantasztikus kéziratot nem is publikálja. De Marx – érvelhetnénk így: tévedett – munkásságának a legmaradandóbb része ép-

penséggel az elidegenedésmélet. 1844-ben a fogalmat még a „piaci viszonyokból” (s nem a tulajdonviszonyokból) magyarázza. A *Grundriss*ében még egy kísérletet tesz az elidegenedésnek a tulajdonviszonyokból való levezetésére, de *A tőke* első kötetében ez már az árufetisizmus analitikusan tisztább, de empirikusan szűkösebbre sikerült változatára egyszerűsödik. Bár Marx az elidegenedés és a tudományos marxizmus követelményeit soha nem tudta összhangba hozni, soha nem szabadulhatott az elidegenedés „kísértetétől” sem.

S helyesen, hiszen 1960 óta semmi nem ragadta meg inkább a baloldali gondolkodás iránt érdeklődő fiatal értelmiségiek érdeklődését, mint az elidegenedés. Ha van jelene s jövője a marxi gondolkodásnak, az éppenséggel itt van, s nem új osztálytérképek felrajzolásában vagy a kizsákmányolás fogalmának újradefiniálásában keresendő.

Ghyczy Dénes: Gravel Garden